

Naturaliseerunud ravimtaimed etnobotaanika vaatenurgast¹

Hariliku katkujuure, hariliku siguri, aedvaagi, aed-
mädarõika, hariliku seebilille ja lõhnava kannikese
näitel

Raivo Kalle

Teesid: Artiklis antakse ülevaade kuuest taimest, mida algselt kasvatati kultuurtaimedena, kuid mis hiljem levisid loodusesse ja metsistusid. Need taimed on harilik katkujuur, harilik sigur, aedvaak, aedmädarõigas, harilik seebilill ja lõhnava kannike. Artiklis analüüsitakse nende naturalisatsiooni etnobotaanilisest vaatevinklist.

Esimesteks võõrtaimede levitajateks olid kaupmehed ja kloostrid, hiljem apteegid ja rohupoed. Suuresti mõjutasid taimede kasutamist ka moe ja maitse muutused. Taimede levikule aitasid kaasa nii nende mitmeotstarbelisus (kasutati ravim-, köögivilja-, ilu- ja majapidamistaimedena), seadusandlus kui ka maakeelde tõlgitud kirjandus. Uued taimed said oma esimesed maakeelsed nimed enamasti mugandustena saksa keelest, vähemal määral aga ka kohalike, välimuselt sarnaste taimede järgi.

Märksõnad: ajalugu, etnobotaanika, kultuurtaimed, naturalisatsioon, ravimtaimed, taimenimetused

Eesti alal polnud pikka aega vajadust ravimtaimi peenardel kasvatada, sest ravas tundis ravimtaimi, mida sai korjata loodusest. Taimede tuntust eestlaste seas näitavad arvukad rahvapärased taimenimetused.* Levinumatel taimedel on nimetusi üle saja (harilikul nurmenukul koguni üle kahesaja) ja mitmed neist reedavad taime kasutamist rahvameditsiinis (nt jooksva rohi, kopsurohi, silmarohi jne). Sajandeid on võõrkultuur ja kombed segunenud Eesti oludega. Suur- ehk massikultuuride mõju väikekultuurile oli vabatahtlik “võõrast” “omaks” võtmine, et läbi selle tunda ennastki “suurena”.

Artiklis antakse ülevaade kuuest Eestisse väga ammu sisse toodud ja esialgu kultiveerituna kasvatatud, kuid aja jooksul invasiivseks muutunud taimest. Neid taime ühendab kolm parameetrit: a) nad on Eesti taimede musta nimekirja (Kull & Kukk & Kull 2001) kandidaadid; b) neid on ühe-

* Vanematest trükistest pärinevad taimenumed on esitatud täpselt seal esitatud kujul.

aegselt esmamainitud botaanilises kirjanduses (Hupel 1777); c) nad esinevad potentsiaalsete ravimtaimedena Eesti etnomeditsiini ravimtaimede andmebaasis HERBA.

Esimesi botaanilisi ja taimenimetuste andmeid

Esimese botaanilise Eesti soontaimede nimestiku avaldas kirikuõpetaja August Wilhelm Hupel (1737–1819) oma teose *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland* teises köites (Hupel 1777). Teose loodust käsitleva peatüki tegelikuks autoriks peetakse Kopenhaageni Ülikooli lõpetanud ja ühe aasta (1761) Karl Linné juures õppinud Jakob Benjamin Fischerit (Kukk 1999: 11). Sellest alfabeetilisest taimenimede loendist leiame Eesti- ja Liivimaal kasvanud kultuur- ja looduslikke taimi. Saksa- ja ladinakeelsete nimetuste kõrval on kasutatud ka üksikuid eesti- ja lätikeelseid taimenimetusi.

Esimese Ida-Balti taimede kokkuvõtliku nimekirja koostas 1830. aastal Johann Gottlieb Fleischer (1797–1838). Oma käsitluse eessõnas märgib autor, et ta on eestikeelsed nimetused kogunud enne 1830. aastat avaldatud autorite töödest. Ise ta eesti keelt ei osanud (Fleischer 1830: 5).

Seni on mahukaima teose rahvabotaanika alal on kirjutanud Gustav Vilbaste, kes kaasas oma kogumistöodesse ka kohalikke inimesi. Rikkaliku allikmaterjali põhjal avaldati postuumselt tema monograafia *Eesti taimenimetused* (1993), mis sisaldab nii uusi kui ka varasemates trükistes avaldatud rahvapäraseid taimenimetusi.

Aedvaagi (*Inula helenium* L.) nime kohtab esmakordselt Kullamaa pastor Heinrich Gösekeni (1612–1681) koostatud esimeses eesti keele grammatikas ja selle saksa-eesti (vähemal määral ka ladina) keele sõnaraamatus (1660) nimetuse all *Aland*, mille eestikeelseks vasteks pakutakse alandi juur *oder rocht* (1660: 103). A. W. Hupel mainib oma loetelus, et: *talupojad nimetavad seda saksa keeles* (Hupel 1777: 488). Veel paar sajandit hiljem esineb sama taim G. Vilbaste raamatus saksakeelse nimetuse all *alant* (Vilbaste 1993: 371). Teiste levinumate aedvaagi nimede kohta on G. Vilbaste selgitanud: *hopsa-juur, ipsu juur, upsu- või jupsu juur ja teised nende sarnased on nähtavasti levinud apteekide kaudu rahva hulka droogi nimena* (Vilbaste 1993: 371). Tänapäevane vaak on esmakordselt mainitud keeleteadlase Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887) saksa-eesti sõnaraamatus 1869. aastal, kus on *Alant* (*Inula Helenium* L.) tõlkeks *wāgi-h.*, *wāgi-h. (d)* (Wiedemann 1869: 98) ja *wāk* G. *wāgi'*, *wāgi-hain* (Wiedemann 1869: 1464).

Aed-mädarõika (*Cochlearia Armoracia* => *Armoracia rusticana* P. Gaertn., B. Mey. et Scherb.) kohta märgib G. Vilbaste, et H. Gösekeni sõnaraamatus (1660) on pakutud aed-mädarõika vasteks *Medda Reijckas* ja *mädarõigas* (Vilbaste 1993: 173). Kahjuks ei leidnud see väide algallikaga tutvudes kinnitust. A. W. Hupeli nimestikus on *Mädda reikas* (Hupel 1777: 505). Seda rahvapärast nimetust G. Vilbaste nimekirjast ei leia, kuid mädarõika nime tekkest kirjutab G. Vilbaste järgmist:

Moonutatud saksakeelne Meerrettig. Arvatakse, et see saksakeelne nimi on alguses olnud Mähr-Retting (Mähr "vana hobune"). Et Baltimail Meerrettig tavaliselt rüügitakse välja määrrettig, on arvatavasti olnud esimesi eestikeelseid nimesid määreigas, siis mäereigas, nagu ta veel praegugi on Harjumaal. Mäda-, mädarõigas esinevad rohkem Lõuna-Eestis. Maa-, maarjarõigas ja nende teisendid on arvatavasti tekkinud alamsaksa Marrettik'ist. Kuid nagu selgub nimestikust, esinevad nen-de sõnadega moodustatud nimed peamiselt kirjanduses (Vilbaste 1993: 173).

Harilikku katkujuurt (*Tussilago Petasites* => *Petasites hybridus* (L.) P. Gaerten., B. Mey. et Scherb.) mainib eestikeelses kirjasõnas² 1766. aastal esmakordselt arst ja apteeker Peter Ernst Wilde (1732–1785) oma ajakirjas *Lühhike õppetus*: [---] *agga minna ei tea mitte kuidas ma rahvas sedda nime-tavad, saksa keele on se pestilens-wurtzel...* (Wilde 1976: 46), A. W. Hupelil eestikeelne nimetus puudub (Hupel 1777: 507). G. Vilbaste andmetel on li-saks eelnevale nimele seda taime veel korra mainitud Tallinna turul nime all *metsakrookused* ja ühel korral Jõelähtme kihelkonnas Ihasalu külas nime all *rabarber* (Vilbaste 1993: 466).³ Märgin, et Briti saartel kutsutakse katkujuurt tänaseni *wild rhubarb* ('metsik rabarber') (Allen & Hatfield 2004: 311) ja *bog rhubarb* ('rabarabarber') (Bremness 2000: 201). Nimetus *katkujuur* ise on tõlge saksakeelsest nimetusest *Pestwurz* (Pest 'katk' ja Wurtzel 'juur'), mis on tekkinud sellest, et juurikast valmistatud mõru ravim aias higistama ning varemalt kasutati seda katku ja katkutaoliste haiguste ravimisel (Allen & Hatfield 2004: 311). Botaanikute Karl Eugen Niclaseni (1853–1915) ja Juhan Aidase (1867–1911) avaldamata käsikirja *Kodumaa õiskasvud* teises osas mainitakse esmakordselt *Petasites officinalis* vasteks tänapäevast nimetust *Katkujuur* (Niclasen & Aidas 1907).

Hariliku siguri (*Cichorium Intybus* => *Cichorium intybus* L.) puhul on A. W. Hupel teinud ladinakeelses nimetuses näpuvea – *e* on läinud vahetuse *i*-tähega (Hupel 1777: 499), *mida tuleb etnobotaanikul vanu nimesid uurides tihti ette* (Toomas Kuke mõttekäigu refereering), eestikeelne nimetus puudub. Johann Gottlieb Fleischeri taimenimekirjas leiduvad siguri esimesed

eestikeelsed nimetused: *siggori jure*, *siggori jured*, *siggorid* (Fleischer 1830: 108–109).⁴ G. Vilbaste kirjutab:

Selle kultuurtaime nimed on peamiselt saksakeelse Cichorie moonutised (Vilbaste 1993: 253).

Tema enda nimekiri ei kajasta tõenäoliselt nimetuse *sigur* kogu levikut, sest ta ta lisab nimede viidetele lühendi *jt*. Muu hulgas puudub näiteks *F. J. Wiedemanni sõnaraamat* (1869), kus on fikseeritud nimetus *sigur* (Wiedemann 1869: 1147).

Hariliku seebilille (*Saponaria officinal.*=>*officinalis* L.) eestikeelne nimetus A. W. Hupelil puudub (Hupel 1777: 513), ent J. G. Fleischeri raamat on selleks *pöie rohhud* (Fleischer 1830: 60–61). Arvatavalt on nimetus üle kandunud kohalikult taimelt põisrohult, millega harilikul seebilillel on sarnased õied, täpsemalt õietuped – need on mõlemal põiekujulised.⁵ Kõigi selliste põiekujuliste tuppudega taimedega raviti põiehaigusi (Vilbaste 1993: 567, 586).

Seebilill on tekkinud saksakeelsest sõnast Seifenkraut, mis omakorda on nähtavasti moodustunud ladinakeelsest nimetusest [---]. Taime tuntakse laiemalt nimega talvenelk ehk talinelk (Vilbaste 1993: 567).

Lõhnava kannikese (*Viola odorata* L.) (Hupel 1777: 505) puhul mainib G. Vilbaste, et A. W. Hupel on selle eestikeelseks nimetuseks märkinud *mah-la kannikessed*, kuid sellele ei leidnud artikli autor algallikast kinnitust. Lõhnavat kannikest on esimest korda eesti keeles mainitud 1732. aastal ilusa maakeelse nimega *sinililled*. Levinuimad nimed olid veel *sinikann* ja *-lill*, *lõhnakann* ja *-lill* ning *mahlakannikese* erinevad nimeteisendid (Vilbaste 1993: 664). Lõhnav kannike oli kirjanduses ja rahva seas väga levinud, kuid sellegi taime puhul ei anna G. Vilbaste 1993. aasta nimekiri täit selgust, sest ta ei loetle kõiki allikaid, vaid lisab taas *jt*. Puudub ka viide K. E. Niclaseni ja J. Aidase *Kodumaa õiskasvude* käsikirjale, kus *Viola odorata* vasteks on märgitud *mahlakannike* (Niclasen & Aidas 1907).

Kasutamine meditsiinis ja rahvameditsiinis

Kõik kuus taime sisaldavad bioloogiliselt aktiivseid ained. Nii seebilille ladinakeelne nimetus *Saponaria officinalis* kui ka katkujuure nimetus *Petasites officinalis* reedavad apteegis kasutamist – ladinakeelne *officinalis* tähendab tõlkes apteegi-. Harilik katkujuur kuulus kuni 1830. aastateni paiselehe perekonda *Tussilago*.⁶ Kas nimi mõjutas ka kasutust (ladina k *tussio* 'köhima')?

Sotsiaalministri 13. aprilli 2005 määrusega nr 59 (*Aine või toote ravimina määratlemise tingimused ja kord*) on ära toodud ravimina määratletud tooted ja taimede ning droogide loetelu. Kuuest käesolevas artiklis vaadeldavast taimest puudub nimekirjast vaid aed-mädarõigas.

Kas kõik kuus käsitletavat taime leidsid rahva seas kasutust ravimtaimena, saab teada Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatavatest taimravi kajastavatest tekstidest. Suurima tõuke pärimuse säilitamiseks andis Jakob Hurt 1888. aastal alanud suurkogumisega, mille kohta ilmusid üleskutsed *Paar palvid...* ajalehes Olevik. Seal kutsus ta üles jagama oma kogemusi taimede kasutamisest arstimina. Ette olid antud mõningad taimenimed eesti ja ladinakeeles, nende hulgas **põierohi** (*Saponaria officinalis*) (Hurt 1989: 52). Muidugi saadeti neile nimistus olevatele lisaks teateid teistegi taimede kasutamisest. Taimede kasutamist kajastavat folkloori on kogutud arhiivi kuni käesoleva ajani. Eesti rahvameditsiini ravimtaimede tekstide paremaks leidmiseks ja uurimiseks on koostamisel andmebaas HERBA, mille praeguseks juba valminud osa saab kasutada uurimise suunajana.

Järgnevalt antakse kokkuvõtlik ülevaade käsitletavate taimede kasutamislatusesest akadeemilise ja rahvameditsiini seisukohalt, tuginedes Aili Paju, Lembit Kuhlbergi ja Ain Raali 1992. aastal koostatud *Ravimtaimede oskussõnastikule*, etnomeditsiini andmebaasile HERBA ja vähemal määral Eesti Kirjandusmuuseumi etnobotaanika kartoteegi andmetele.

Aedvaagi juur on ussijati, põletikuvastane vahend, antiseptikum, sapiajati, higistama ajav, uriinieritust soodustav, menstruatsioonisoodusti, röga väljuti, rahusti, hambaravivahend; välispidiselt – haavaravivahend, sügelemisvastane vahend (Paju & Kuhlberg & Raal 1992: 46–47). HERBAs leidub kaheksa aedvaaki puudutavat üleskirjutust, neist *upsajuuri* ja *alandi* kõhuvalu ja -lahtisuse vastu, *allandi-*, *alandi-* ja *aaslandinimelisi* taimi kasutati sügeliste raviks, *aaslandi* juure veega soovitati pesta vistrikke, *aaslanghi* taim sobis jooksva ja *aalandi-juur* peakärnade raviks. Rahvapärase nimetuse *aaland* taga on peidus kaks erinevat taime: aedvaak ja üheksavägine. Teiste mainitud märksõnade vasteks on ainult aedvaak.

Aed-mädarõika juur aitab skorbuudi ja köha vastu, on antiseptikum, isuerguti, sapiajati, diureetikum, elustav vahend (virguti) ja seedesoodusti (Paju & Kuhlberg & Raal 1992: 18). HERBAs leidub 32 mädarõikaga seotud teksti. Taime kasutati pea-aegu iga haiguse vastu: hambahaigused, jooksva, kasvajad, konnasilm, koolera, külmetus, langetõbi, liigesehaigused, liikmevalu, nahakoi, peavalu, roos, seesthaigus, sügelised, tedretähed, verevalu, vingumürgitus, vistrikud, voolmed, vähk jne. Märksõnale *mädarõigas* vastab andmebaasis ainult aed-mädarõigas. Etnobotaanika kultuurtaimede kartoteegis

oli liigitatud märksõna *rõigas* alla ka teated aed-mädarõikast, kokku leidub seal 46 ülestähendust.

Hariliku katkujuure juurel on põletikuvastane toime, ta on ka krambilõõgasti, menstruaatsioonisoodusti, vererõhulangeti ja soodustab sekreedieritust (higisti, diureetikum, rögaväljuti). Välispidiselt on ta haavaravivahend. Sama taime lehel on kõhavastane toime, välispidiselt on ta aga samuti haavaravivahend (Paju & Kuhlberg & Raal 1992: 62). HERBAs on harilik katkujuur esindatud märksõna *rabarber* all kolme tekstiga: haava peale, kõrva- ja peavalu vastu ning rabarberipulber kõhukinnisuse korral. Andmebaasis on taimenimetusega *rabarber* seostatud harilik katkujuur ja harilik rabarber. (Harilik rabarber on arvatavasti tinglikult pandud nimetus, sest G. Vilbaste raamatus puudub perekond *Rheum* ja võib oletada, et kõiki rabarberiliike kutsuti nimega *rabarber*. Rabarberist oli korduvalt juttu ka enne 20. sajandit ilmunud raamatutes ja kalendrites. Rabarberi droogi levitati peamiselt apteekide kaudu.)

Hariliku siguri juur on mõruvahend, mikroobi- ja sügelemisvastane vahend, isutõstev, ainevahetuse korrastaja (lahtisti), sekreedieritaja (sapp), rahusti ja seedimise soodustaja; taime lehed aga aitavad suhkrutõve vastu ning kuuluvad ka ravitoitlustuse alla (Paju & Kuhlberg & Raal 1992: 28–29). HERBA kahes tekstis on nimetatud hariliku siguri röstitud juurt vahendina kõhuvalu vastu ja ühes *siguriekstrakti*, mille kohta märgitakse, et seda toodi Venemaalt ja kasutati puugihammustusest tekkinud tüsistuste raviks. Sigur esineb andmebaasis oma nimega.

Hariliku seebilille juur on kootav vahend, kõhukinnisti, antiseptikum, krambilõõgasti ja kõhupuhitusvastane vahend ning higistama ajav, uriineritust soodustav ja elustav vahend, samuti seedesoodusti (Paju & Kuhlberg & Raal 1992: 79). HERBAs leiab hariliku seebilille märksõna *põierohi* alt (viiel korral), seda kasutati põiehaiguste raviks. Taimenimetusega *põierohi* seostuvad andmebaasis järgmised taimed: harilik metsvits, harilik põisrohi, harilik seebilill, harilik võipätkas, longus põisrohi ja valge pusurohi. Ühel korral on nimetatud ka *seebilille*, aga sellele on juurde lisatud, et taim on siniste õitega, seega on tõenäoliselt mõeldud hoopis mõru vahulille. G. Vilbaste järgi vastavad taimenimetusele *seebilill* järgmised taimed: aas-vahulill, harilik seebilill, kõrge kukekannus, mõru vahulill.

Lõhnava kannikese ürt ja õied on sügelemisvastased, higistama ajavad, pehmendus- ja rögastusvahendid, kõhulahtistid ja rahustid; juur aga oksevahend ja rögaväljuti (Paju & Kuhlberg & Raal 1992: 87). HERBAs esineb lõhnava kannike rahvapärase taimenimetusega *sinilill* (neli teksti): haava peale, kõharohuks ja kopsurohuks. Taimenimetuse *sinilill* all on andmebaasis järgmised taimed: harilik sinilill, lodukannike, lõhnava kannike, pää-

susilm, rukkilill ja soo-löösilm. Üks tekst märgib oletatavalt lõhnavat kannikest:

Lõhnavad veljenid (Viola) – võetakse õied ja leotatakse viinas ja tarvatakse paistetamise vastu (ERA II 167, 177 (19) < Ambla khk – Julius Lunts (1937)).

Tänapäevased ravimtaimede kasvatajad Rein Sander (2006) ja Katrin Luke (2006) väidavad, et nende aedades on kõik need taimed esindatud ainult näidislappidel, kusjuures lõhnavat kannikest ei kasvatata üldse. Puhastele droogidele puudub hetkel turg, aga erinevates segudes on neid hakatud müüma.

Trükisõna

19. sajandi trükisõna mõju maarahvale võttis hästi kokku Tanel Mätlik oma ettekandes raamatuaasta lõpukonverentsil aprillis 2001 Pärnus:

[---] Eesti näitel saab üsna ilmekalt tõestada trükimeedia laia mõju massidele, võttes arvesse kirjaoskuse kõrget taset antud ajal ja kohas (Mätlik 2001: 110).

Suuremaks tõukeks taimede levimisele andsid kindlasti maakeelde tõlgitud ja trükitud retseptid maarahva kalendrites, esimestes ajakirjades ja arstiraamatutes.

Aedvaagi kohta jagab teadmisi tõlkija pastor August Wilhelm Hupeli vahendusel juba Põltsamaa arst ja apteeker Peter Ernst Wilde oma ajakirjas *Lühhihe õppetud*, mis ilmus aastatel 1766–1767 kokku 41 vihikus: *alandi juur* on higistama ajav, rögalahusti, tugevdab keha (Wilde 1976: 21, 44, 51) ja sobib rõugete raviks (Wilde 1976: 138–139 ja 141). Pastor ja koolikirjanik Otto August Jannau mainib 1870. aastal arstiraamatu teises jaos *Apteeki=rohud, mis meie maal kasvavad* mitmeid taimi koos kirjelduse ja kasvukohaga. Seal soovitatakse aedvaaki rögalahustina, õpetatakse panema ravi-salvide sisse kärnade raviks ja mainitakse, et see *annab sisikonnale uut rammu*. Taime tutvustamine algab lausetega:

Aalant. Kasvab enamast jaust rohu aedades, agga ka aedade ääres ja põllu peal. Vars on 4–6 jalga pik ja karvane. Lehed on sured, karvased, kortsulised. Õied: suured, kollased. Juured: paksud, arulised, kiuvatud magusast haisust ja kangest kibedast maust (Jannau 1870: 11).

Lisaks on aedvaagist juttu 1893. aastal ilmunud Johannes Jaanuse raamatust, kus *aalandit* on soovitatud rinnahaiguste korral (Jaanus 1893: 30). Ka

P. E. Wilde 1771. aasta raamatus esineb taim *alandi* nime all (Wilde 1771: 105). 1792. aasta *Eesti-Ma Rahva Kalendris* on *Alanti-juure* kaabet soovitatud plaastrisalvide sisse (EMRK 1792).

Aed-mädarõika vanimaks nimetajaks osutus P. E. Wilde arstiraamat, kus 1771. aastal soovitatakse *mädada reikast* ölle sees keeta (Wilde 1771: 45). Seda soovitati skorbuudi raviks. Järgmises P. E. Wilde teoses soovitatakse *mädada-reika juurt* juba rõugete raviks (Wilde 1796: 142). Nikolaus von Hagemeister soovitab *mäerõigast* vingu käes olnu turgutamiseks (Hagemeister 1790: 18, 28) ja panna *mädada rõika* plaastrite sisse koolera raviks (Hagemeister 1790: 28). *Mäddareikast* soovitab 1847. aastal ilmunud raamatus panna koolera raviks mõeldud raviplaastritesse ka Liivimaa kuberner M. von Essen (Essen 1847: 6). Justus Waltheri arstiraamatus, mille tõlkis eesti keelde jutukirjanik Otto Reinhold von Holtz (1757–1828) soovitatakse 1811. aastal *märoikast* uppunu elustamise puhul (Walther 1811: 25). Johann Wilhelm Ludwig von Luce raamatus 1816. aastast õpetatakse *mäddareikast* plaastrit kurguhaiguse puhul kaela peale panema (Luce 1816: 92). Vesitõve puhul soovitab Johannes Jaanus *mädarõika* juure *sahvti* suhkruga sisse võtta (Jaanus 1893: 62). Meega segamini hõõrutud *mädarõigast* soovitab ka raamat *Maja tohter* (1892: 32, 56) kopsutõve ehk tiisikuse ja rinnahaiguste raviks. Tuntud keelemees ja pastor Otto Wilhelm Masing on 1820. aastal avaldanud arstiraamatu, milles soovitab kasutada *mäddarõigast* minestanud inimese turgutamiseks (Masing 1820: 9). *Eesti-Ma Rahva Kalendrites* on tutvustatud mädarõigast nimede all *mäereikas*, *mäeroigas* ja *mäe-reikas* (EMRK 1792, 1803, 1804, 1830), seda soovitatakse kasutada erinevate elustamisvõtete puhul. *Pärnu Eesti-rahva Kalendris* propageeriti taime nime *mädarõigas* all (PERK 1879) hullu koera hammustuse ravimiseks. *Eesti rahva Kasuline Kalender* tutvustab hamba- ja igemepõletiku raviks *mädarõika piiritust* (*Löffelkraut-Spiritus*) (ERKK 1886: 53). 1857. aasta *Eesti rahva kalendri* lisas *Koddu=aptek* kirjutatakse *mäddarõikajuurika* hoidmisest ületalve keldris kuival liival (ERK 1856). Otto August Jannau (1870) on kirjutanud terve lõigu taime *mäda reigas* kohta, kirjeldades kasvukohta ja loetledes kasutusvõimalusi: kurguvalu puhul teha kompressi ümber kaela, luuvälude korral panna valutavale kohale ning lisaks hommikul ja õhtul supilusikatäis sisse võtta, kopsutõve korral aga enne sööki meega sisse võtta (Jannau 1870: 25–26).

Mäda reigas. Kasvab niihästi rohu=aedades, kuhu teda istutakse, kui veekraavides ning muu niiskes, vägewas maas. Metsa mäddareigas on kibedam, kui mis rohuaedades (Jannau 1870: 25).

Harilikku katkujuurt on mainitud ainult ühel korral P. E. Wilde aastatel 1766–1767 ilmunud ajakirjas *Lühhike õppetuse nimega pestilens-vurtsel*. Kirjeldatakse ka taime ja kasvukohta:

Tema kasvab loikmaa sees kus savi all on, kõige enemiste seal kohas, kus vessi üle käib kevade, ja pärast jälle ära taheneb. Kevadel tulevad tema õised enne näha kui lehed [--] suvel kasvavad need lehed suureks ja laiaks; üks kange hais on selle juure juures, ning seda leitakse palju ühes kous. See juur on ka väga hea inimestele ja veistele sisse anda [--] (Wilde 1976: 46)

Harilikku sigurit on *Maja tohtris* (1892: 57) mainitud vaid põgusalt rinna- jaiguste ravi juures, öeldes, et aitab *tassi täie sigurita selget kohvi juua*. Sebastian Kneippi vee- ja aururaviraamatus aga käsitletakse sigurit terves loigus: kogu taimel on raviomadused; tee puhastab maksa, neerusid ja põrna; kasutada saab maohaiguste korral. Siguripiiritus sobib ohatiste raviks. Lõik algab sõnadega: *Sigur (Cichorium intybus). Sigurit kasvatatakse igalpool aedades ja ta on sellepärast kõigile tuttav* (Kneipp 1895: 140). Tegu on tõlkeraaamatus ja mõeldud on ilmselt siguri tuntuust ja kasvatamist Saksamaal.

Harilikust seebilillest räägib pastor O. A. Jannau 1870. aastal ilmunud raamatus terve lõik.

Pöie rohud. Lepikuis vägewas maas. Varred on sirged, 2–3 jalga pikad. Lehed teine teisega vastastiku seismas, siledad, pikergused. Lilled valkjad punased ehk hoopis valged. Rohul on viha magu. Juured iseäranis apteekides pruugitud. Nael maksab 25 kop. Lilled ja juured on otsegu seep, ilased (Jannau 1870: 36).

Lõhnava kannikese kasutamise kohta saab kirjanduses levinud nimede põhjal ilma selgitava tekstita teha üksnes oletusi, sest tihti on antud ainult perekonnanime *Viola* mugandused või eestikeelne nimetus kannike. Laste köha raviks soovitati juba esimeses P. E. Wilde ajakirjas (1766–1767) *Violi juurt* (Wilde 1976: 159), kuid sellele lisati täpsustus: *sedda ostke Apteke pealt monne koppika eest*. Järgnevalt on juttu veel, et *violi juurt* saab kasutada teiste taimedega koos peenestatult laste *tõbise oleku* puhul (Wilde 1771: 87). *Eesti rahwa Kasuline Kalender* kirjutas 1887. aasta numbris, et *kannikese juurt (Weilchenwurzel)* kasutatakse hambapulbrites (ERKK 1886: 53). Saksa vesiravi rajaja Sebastjan Kneippi tõlkeraaamatus käsitleb lõhnavat kannikest terve lõik, mis algab taime kirjeldusega.⁷ Kogu taime tarvitati teeks ja see oli rögalahusti ja tiisikuseravim, mida kasutati läkaköha ja peavalu vastu ning palaviku alandajana, samuti kurgu- ja hingamisteede

Foto 1. Harilik katkujuur talub korduvat niitmist ja jääb püsima ka tihedas rohustus. Lüganuse vallamaja kõrval kasvav koloonia. Raivo Kalle foto 2006.

Foto 2. Lõhnava kannikese koloonia. Kannike talub muru niitmist ja mõõdukat tallamist. Andres Kuperjanovi foto 2007.

valude korral. Lehti tuli panna paistetuste peale ja keeta äädikaga podagra raviks. Tõlkeramatus antud kannikese kirjeldus on järgmine:

Kannike (Viola odorata). Kannike kasvab põesastes ja metsa varjus aga ka aedades, õitseb Aprilli= ja Mai=kuus, õied on tume sinised. Kannikese lehed on kärvitud äärtega, pika vartega, alumised pooled karvased. See armas, healõhnaline kevadelillike piab oma arstimise lõhnaga ka meie koduapteeki täitma (Kneipp 1895: 121).

Eesti rahvarohtude sõnastikus, mis koondab Eesti proviisorite saadetud rahvarohtude nimetusi, seisab **kannikese juure** vastena **võhumõõga juurikas**: *Rhizoma Iridis florentinae* (Wallner 1929: 40).

Ravimtaimede kasutamist mõjutas 19. sajandil alanud taimede keemilise koostise uurimine. Sellega seoses tõrjuti kõrvale mürgised või tolle aja teadmiste põhjal sobiva keemilise koostiseta taimed. 20. sajandi keskpaigas hakati tegema laboratoorseid katseid ja võtma kasutusele uusi ravimtaimi (Tammeorg & Kook & Vilbaste 1973: 5). Ja nagu selgubki, on üle poole sajandi hiljem ravimtaimi laiale lugejaskonnale tutvustava teose *Eesti NSV ravimtaimed* esimeses (Kook & Vilbaste 1962), teises (Tammeorg & Kook & Vilbaste 1972 ja kolmandas trükis (Tammeorg & Kook & Vilbaste 1973) kirjas neist ainult aedvaak ja harilik seebilill.

Vahepeal kasutusest kõrvale jäetud taimed on hiljem taas erialakirjanduses kajastamist leidnud (nt Paju & Kuhlberg & Raal 1992) ja laiemale lugejaskonnale mõeldud kirjanduses (Värva 2004). Neis on andmeid juba kõigi kuue siinkäsitletud taime kohta.

Uute maitse- ja köögiviljataimede kohta saadi teavet kokaraamatutest, eriti nende tõlgetest eesti keelde. Esimene selle valdkonna toekas teos avaldati juba 1781. aastal, selles leidis 986 retsepti ja õpetust (Viires 1985: 158). Murrang kokaraamatute ilmumisel leidis aset 1880. aastal ehk sada aastat pärast esimese kokaraamatu ilmumist – selle ajani oli välja antud ainult neli tõlkeramatut. Järgneva kümne aastaga 1880–1890 avaldati juba kuus uut kokaraamatut, aastail 1890–1900 kasvas nende raamatute hulk kümneni ja seesugune tõusev joon jätkus edaspidigi. Paljud neist olid odavad, laiale lugejaskonnale mõeldud originaaltrükised (Viires 1985: 164). Huvi kasv roogade valmistamise ja maitsestamise vastu lubab oletada, et inimesed hakkasid julgemalt kasutama erinevaid taimi – nii kodumaiseid kui ka võõraid.

Esimene maakeelne, täpsemalt lõunaeestimurdeline aiatöö käsiraamat kärneritele avaldati 1796. aastal Tartus. 18. sajandi teise poole aianduse areng Eesti- ja Liivimaal veel taluaedasid ei puudutanud (Viires 2000: 170).

Võõrliikide kohanemine ja levik uues kohas

Kohalikus looduses kasvasid maarahvale tuntud taimed, mida kasutati paljude haiguste raviks. Esimesed vallutajad, kes Eestisse alaliselt elama asusid, olid pärit teistest kultuurilistest ja looduslikest tingimustest. Võib oletada, et võõrad suhtusid kohalike tarkusesse umbusuga ja üritasid haigusi ravida eelkõige nendele tuttavate äraproovitud võtete ja vahenditega. Nii oli võõramaalastele esimeseks ravimite saamise viisiks nende importimine ehk rohukaupmeestelt ostmine, teiseks ja odavamaks võimaluseks aga ravimtaimede kohapeal kasvatamine. Ilmselt kasutasid võõrad mõningal määral ka kohalike manatarkade tarkust (vt nt Gustavson 1972: 18), kuid see ei paku praeguse kirjutise seisukohast huvi, sest sellega ei kaasnenud võõrliikide levikut.

Esimesteks ravimtaimede kasvatajateks peetakse kloostreid. Varakeskaegsetest kloostriaedadest on väga vähe kirjutatud. Tähtsaim on baltisaksa filosoofi ja kultuuriloolase Friedrich Amelungi (1842–1909) kirjutis 19. sajandi lõpust. Sealt selgub, et kloostriaiad jagati kolmeks: ravimtaimi kultiveeriti neljal kuni kaheteistkümnel peenral, teises osas kasvatati juurvilja (ühiksa kuni kaheksateist peenart) ning kolmanda osa võtsid enda alla viljapuud. Ravimtaimedest on märgitud salveid, köömneid, aedruutu, kirbumünti, apteegitilli, kressi, *Bergaminz*'i (*Calamintha Acinos Clairville*, mis on ilmselt väike nõmmemünt), *Gartenminze*'t (arvatavasti on see *Mentha piperita*) jt. Aedade ilule pöörati suurt rõhku, lilleaedades kasvatati mitmesuguseid roose ja valgeid liiliaid. Märgitakse, et Eesti aiad meenutavad Saksamaa kloostriaedu ja nende eest hoolitsevad samuti saksa nunnad ja mungad (Amelung 1896: 74).

Eriti edumeelseteks võõrravimtaimede levitamise paikadeks said apteegid. Vanimaks apteegiks on dateeritud Tallinna raeapteek 1422. aastast. Tartus avati apteek neli aastat hiljem, 1426. aastal. Siis möödus ligi 200 aastat, enne kui avati apteegid teistes Eesti linnades (Pärnus 1623., Narvas 1645., Kuressaares umbes 1680. ja Rakveres 1692. aastal). 18. sajandi jooksul asutati apteegid peaaegu kõigis Eesti- ja Liivimaa linnades (Valgas, Haapsalus, Viljandis, Põltsamaal, Paides, Võrus jm) (Gustavson 1972: 15). Esmakordselt mainitakse arhiivitektides apteegi kõrval paiknevat ravimtaimeaeda Tallinnas juba 21. märtsil 1452 (Nottbeck 1892: 307).

Mida Tallinna ravimtaimlates sel ja hilisemal ajal täpsemalt kasvatati, pole tänaseks enam võimalik teada saada. Küll aga on säilinud nimekiri Narva apteegiaias kasvatatud liikide kohta aastast 1677. Nimekirja leidis arhiivist ja publitseeris baltisaksa kultuuriloolane Georg Robert Erich Seu-

berlich (1882–1946). Selgus, et apteegiaed oli jaotatud kasutatavate taimeosade järgi – ürt, õis ja juur – kolme ossa. Kokku kasvatati 95 ürditaimet, 33 taime õiedroogi ja 24 taime juurte saamiseks. Otsides sealsest nimekirjast käesolevas artiklis vaadeldavaid taimi, selgub, et ürtide nimekirjas olid *Cichorium* Vegewart, Hindleuff (Seuberlich 1912: 250), *Enula* Alandt (Seuberlich 1912: 251), *Petasites* Pestelenzvurtzel, *Violaria* Blau-Violenkraut (Seuberlich 1912: 252); õite nimekirjas: *Cichorium* Vegwartbluhmen (Seuberlich 1912: 252), *Violarum* Blaue Violen (Seuberlich 1912: 253); juurte nimekirjas: *Cichorei* Vegwart-Hindleiff, *Enula* Aland (lisatud mõlemale *virid jährlich, in Zucker eingemacht* 'tehakse igal aastal suhkruga sisse'), *Petasitedis* Pestilentzvrurtsel (Seuberlich 1912: 253). Taimenimed ei olnud sel ajal veel seotud ühtse ladinakeelse terminoloogiaga ja sellepärast peab kontrollima iga taimenime teisendit ja teadusnimetuste käändelisi vorme.

A. W. Hupeli nimekirjas puuduvad taimeleidi leiu kohad, kuid meid huvitavad kuus taime, on ta liigitanud looduslikeks liikideks. Järelikult olid need taimed juba varem Eestisse toodud ja siin kohanenud. Seda tõestab ka apteegiaia nimekiri, mille kohaselt kasvatati neid Eestis juba 100 aastat enne nende loodusliku esinemise registreerimist A. W. Hupeli poolt.

Apteegid paiknesid linnades ja järelikult mõjutas seal müüdav kaup kõige rohkem linnainimesi. 18. sajandil oli Eesti alal kümme linna, mille elanike arv ulatus aastal 1782 vaid 24 000ni – see oli umbes 5% rahvastikust (Talve 2004: 202).

Otseselt mõjutas võõrtaimede kasutamist seadusandlus, mis käsitles arstirohtudega kauplemist. Kohalikus looduses võis leida samade ja/või lähedaste toimeainetega taimi, mida kasutati oma tarbeks ja korjati müügiks. Kuid võõrliike kasvatati peamiselt apteekide tarbeks. Heino Gustavsoni andmetel pöördus raeapteeker korduvalt Tallinna rae poole palvega konkurentidest ehk turunaistest lahti saada. Juba viiskümmend aastat pärast esimese apteegi avamist 1470. aastal anti apteegile eelis. Raeteenrile maksti 10 marka *turul kaubitsevate naiste hoiatamise ja mittesakslaste minemakihutamise eest* (Gustavson 1972: 192). Turunaiste konkurentidest olid seadused alati apteekrite poolel. Kuid apteekrid pidid konkureerima veel vürts- ja rohupoodnikega, kellega neil kaubad kattusid ja kes võisid kohtus tõestada apteekrite liigkasuvõtmist ning niiviisi endale vahel ka õigust saada (Gustavson 1972: 186). Esimese juriidilise dokumendi apteekide eelistamise kohta rohupoodnike ees on arhiividest üles leidnud ja publitseerinud Erich Seuberlich, kes märgib, et 1616. aastal kurtis raeapteeker korduvalt Tallinna raele ebavõrdset konkurentsi, millele raad kirjaliku määrusega ka reageeris (Seuberlich 1912: 151).

Naturaliseerunud taksonid on tahtmatult või tahtlikult sisse toodud ning suudavad levida iseseisvalt (pool)looduslikes kooslustes. Edukamalt saavad taimed naturaliseeruda pehmemas kliimaga Lääne-Eestis (Kangur & Kotta & Kukk et al. 2005: 6).

Kus nende kuue taime kunagine kodumaa asus, võib nüüdseks vaid oletada, sest nad kõik on vanad kultuurtaimed. Näiteks aedvaak on tõenäoliselt pärit Kesk-Aasiast, kuid ta oli tuntud ravimtaim juba Vanas-Roomas ja anglosaksidel (Allen & Hatfield 2004: 292). On väidetud, et aed-mädarõigas on pärit Volga-Doni piirkonnast, kuid selles mõned uurijad kahtlevad (vt Kukk 1999: 135). Järelikult on nad olnud tuntud ja kasutusel tuhandeid aastaid.

2001. aasta mais ilmus ajakirjas Eesti Loodus botaanikute Kalevi ja Tiiu Kulli ning Toomas Kuke üleskutse Eesti taimede musta raamatu koostamiseks (Kull & Kukk & Kull 2001: 170–173). Üleskutse lisas on tabelina ära toodud selle raamatu kandidaatliigid, mis on jagatud vastavalt levikule nelja kategooriasse, antud kuus taime on paigutatud I, II ja III kategooriasse. Põhjaliku ülevaate taimede levikust annab *Eesti taimede levikuatlas* (Kukk & Kull 2005), kuhu on koondatud kõik kinnitatud leiukohad ja levikukaardile on lisatud täpsustav tekst. Täpsemad taimede leiuandmed on fikseeritud herbaarlehtedel, millele on märgitud täpne herbaariseerimise aeg ja koht.

Võtan vaatluse alla Eesti Maaülikooli Põllumajandus- ja Keskkonnainstituudi (PKI) herbaarkogu, mis kujunes põhiliselt 20. sajandi keskpaigas (enne ja pärast täiendati kogu kaootiliselt) ning lisan sellele *Eesti taimede levikuatlase* (ETL) andmed.

Aedvaak: III kategooria taim: invasiivsed ja püsivad, ent aeglase leviga, paljunevad enamasti vegetatiivselt, harva seemnetega (Kull & Kukk & Kull 2001: 173). ETL, lk 173: hajusalt, leiuandmed on noteeritud ilmselt puudulikult. PKI: a) taluase, mahajäetud talu ja vana maja; b) külatee ja maanteekraav; c) karjamaa ja niit; d) põlluserv; e) jõe kallas.

Aed-mädarõigas: III kategooria: invasiivsed ja püsivad, ent aeglase leviga, paljunevad enamasti vegetatiivselt, harva seemnetega (Kull & Kukk & Kull 2001: 173). ETL, lk 120: hajusalt kogu Eestis, enamik leiukohti inim-asustuse naabruses. PKI: a) raudteeäärne; b) aed, mahajäetud aed; c) maanteeümbrus; d) kivi- ja prügihunnik; e) niit.

Harilik katkujuur: III kategooria: invasiivsed ja püsivad, ent aeglase leviga, paljunevad enamasti vegetatiivselt, harva seemnetega (Kull & Kukk & Kull 2001: 173). ETL, lk 92: esineb hajusalt mandri-Eestis, saartel pole seni leitud. PKI: a) tee ja kraav, b) aed, õu, park, c) veekogude kaldad, d) vana

Foto 3. Aed-mädarõigas on surutud enamasti aiamaa serva, kuid taim ise on sellega rahul. Renata Sõukandi foto 2006.

maja ja kivivared. Kui kasvukohana oli märgitud ka pargis jõe kaldal, pargis tee ääres ja pargis maja ääres, siis arvestasin viimast.

Harilik sigur: II kategooria: potentsiaalselt ohtlikud naturaliseerujad, ent praegu veel vähe looduslike leiukohti (Kull & Kukk & Kull 2001: 171). ETL, lk 62: paiguti, lubjarikastel aladel Lääne- ja Põhja-Eestis kohati tavaline. PKI: a) põld ja põllu serv; b) heinamaa ja põld; c) talukoht; kiviaed, aed; d) raudtee ja maantee ääres kraavi servad; e) jäätmaa, sööt, prahipaik.

Harilik seebilill: I kategooria: väga invasiivsed, levila kiiresti laienenud (Kull & Kukk & Kull 2001: 171). ETL, lk 155: tavaline kogu Eestis. PKI: a) raudteeäärne; b) kalmistu, park ja aed; c) talu vare; d) maanteekraav ja kõnniteeserv; e) mere- ja järveäärne liivik ning mereäärne pankrannik; f) jäätmaa (pumbajaama ja tehase hoov).

Lõhnav kannike: II kategooria: potentsiaalselt ohtlikud naturaliseerujad, ent praegu veel vähe looduslike leiukohti (Kull & Kukk & Kull 2001: 171), ETL, lk 353: harva. Levikut ei ole ilmselt piisavalt uuritud. PKI: a) park, aed ja kiriku ümbrus; b) kiviktaimla ja dendropark; c) kiviaed, kaitsekraav, müür; d) hoone ümbrus. Kui oli märgitud mõisa müüri ääres ja mõisapargi kiviaia ääres, siis arvestasin viimast.

Ühine nende leiukohtade puhul on inimasustuse lähedus, nad levivad kohtades, kus võime neid iga päev näha.

Muud kasutused

Analüüsitud kuuest taimest on aedvaaki, lõhnavat kannikest, harilikku seebilille ja harilikku katkujuurt kasutatud ja kasutatakse haljastuses. Lõhnavat kannikest on armastatud antiikajast alates. Aiakujundaja Mati Laane on väitnud, et lõhnavat kannikest võidi kasutada Eesti aiakujunduseski küllalt sageli uhketes renessanssaedades (Laane 2006). Ligi kahe meetri kõrguseks kasvava aedvaagi ilu seisneb tema suuruses (suured kollased õied ja võimsad lehed ning laiutavalt puhmas kasv) – ta võis pargis kasvades näha välja väga majesteetlik. Seebilille lillakate, floksi meenutavate õite ilu saab, nagu aedvaagi omagi, nautida õige pikalt suvest sügiseni.

Uudistaimedega kaunistati ka taluaedasid ja kalmistuid. Tõsisemalt hakati taluaedadele tähelepanu pöörama talude päriksostmise järel (Viires 2000: 175). Seebilillest ja aedvaagist kujunesidki selle ajajärgu (19. sajandi lõpust 20. sajandi keskpaigani) taluaedade tunnusliigid ja seebilillest sai laialt levinud kalmistulill. Mati Laane väitel on moodi tulnud vanad ilutaimed harilik katkujuur ja aedvaak (aedvaagiks kutsutakse tihti temaga väga sarnast lille telekiat *Telekia speciosa*) (Laane 2006).

Foto 4. Harilik seebilill on hooldamata vanade aedade visiitkaart. Raivo Kalle foto 2006.

Harilikku katkujuurt hakati aedades kasvatama arvatavasti 19. sajandil. Ta andis oma suurte, rabarberit meenutavate lehtede ja metsiku kasvuga aiale loodusliku mulje. Enamasti eelistab katkujuur niiskemat pinnast ja tiigikaldaid. Kevadised punakasroosad lõhnavad õied, mis ilmuvad enne lehtimist, kui looduses veel õisi napib, on väga kaunid. Iluaednik Anu-Kristin Tara väidab oma lühiülevaates, et Soome aedades oli harilik katkujuur 1940. aastatel väga levinud (Tara 2006).

Hariliku seebilille kuivatatud juurt, nagu nimigi viitab, on kasutatud seebi asemel villaste ja siidriete pesemiseks (lad. *sapo* 'seep') (Värva 2004: 120; Vilbaste 1993: 567).

Kuuest taimest kaks on lisaks ravimtaimeks olemisele ka maitse- ja köögiviljataimed. Aed-mädarõika riivitud juurega saab maitsestada lihatoitusid. PRIA andmetel kasvatati Eestis aed-mädarõigast 2006. aastal tööstuslikult ainult ühes kohas – Kanepi vallas 2,85 hektaril (PRIA). Arenguruumi mädarõika kasvatamisel oleks, arvestades, kui palju müüakse poodides erinevate maade toodangut.

Purustatud kuivatatud hariliku siguri juurest valmistatud jook meenutab "peent" ja "kallist" jooki – kohvi.⁸

Niisama ka kohvi joomine oli haruldane. Kohvi tehti, rukkist, nisudest ja otrist ja jahvatati hulka sigureid. Peenendati kohviveskis. Kohvi juuakse harilikult pühapäeval ja tähtsamatel päevadel (ERA II 206, 297 (6) < Kuressaare 1 – Hella Ots (1939).

Tänapäevalgi kasutatakse sigurit mõnel pool maapiirkondades kohvi valmistamiseks (Luke 2006).

Aedvaagi juuri on kasutatud konservi-, toidukonsentraatide- ja kalatööstuses (Issako 1973: 479)

Lõpetuseks

Etnobotaaniliselt on eriti vaja uurida invasiivseks muutunud taimi, sest siis saab selgeks nende leviku ajaloo ja on võimalik teha järeldusi levimise mõjutajate kohta. Juba 1677. aastal esimestes ülestähendustes apteegiaias kasvavate võrtaimede kohta leiab lõhnava kannikese, hariliku siguri, hariliku katkujuure ja aedvaagi. Sõna aedvaak esineb koguni 1660. aasta eesti-saksa sõnaraamatus, mis näitab selle taime olulisust.

Uued taimed said nimetuse mugandusena saksa keelest või anti see neile mõne kohaliku sama perekonna või väliselt sarnase taime järgi. Võib väita, et taimede iseseisvat levikut loodusesse aitab pidurdada või hoogus-

tada inimene ise. Antud taimede puhul soodustas nende levikut kasutusvõimaluste rohkus: neid kasutati ravim-, ilu-, köögivilja- ja majapidamistaimedena. Sellele aitasid kaasa ka erinevad õigusaktid, mis hakkasid kehtima seoses apteekide tekke ja levikuga ning soosisid võõrtaimede kasutamist. Ka toetab seda väidet taimede tänapäevaste looduslike leiukohtade nimistu – mahajäetud ja inimtegevusest rikutud pinnas, hooldamata põllud ja jäätmaad. Mida rohkem neid kohti juurde tekib, seda rohkem tekib taimedele võimalusi sinna levida. Võib oletada, et taimede kasutusest väljajätmisega ei ole neil enam suurimat looduslikku vaenlast – inimest –, kes nende vohamist piiraks. Mida rohkem hakatakse taimede kasutamisest kirjutama, seda paremini leiavad nad jälle tee inimeste juurde, nagu selgus ülalpool kajastatud aed-mädarõika kirjalike tekstide ja suulise pärimuse vahekorra võrdlemisel.

Antud kuuest taimest on harilik katkujuur tõenäoliselt rahvameditsiini huviorbiidilt kadunud – võib ainult oletada, et selle kasutusaeg jäi keskajal Euroopat tabanud katku aegadesse. Aiamoe muutustega on sellest saanud ilutaim, nagu ka teistest vaadeldud taimedest aedvaagist, seebilildest ja lõhnavast kannikesest. Ka harilik sigur pole uuemas rahvameditsiinis enam erilist tähelepanu leidnud, selle kasutus on pigem üle kandunud toiduainetetööstusesse.

Kommentaariid

¹ Käesolev artikkel on valminud riikliku programmi “Eesti keel ja rahvuslik mälu” projekti HERBA raames. Autor tänab siinkohal oma valmiva magistratöö juhendajat Toomas Kukke heade soovitude eest ja Mare Kõivat artikli olulise parendamise eest. Samuti tänab autor Stella Martsood, kes lubas kasutada enda sisestatud kalendritekste ning Salle Kajakut, Eva-Kait Kärblast ja Mairit Oleskit abi eest raamatutekstide sisestamisel ja kontrollimisel.

² August Wilhelm Hupeli (1737–1819) tõlke vahendusel.

³ Siinkirjutaja arvates pole selle taime kohta pärimust lihtsalt kogutud või pole seda erinevate üleskutsete peale saadetud, sest ainult kaks rahvapärast nimetust tundub olevat liiga vähe. Küsitlesin vanemaid inimesi Lüganusel, kus katkujuure koloonia paikneb vallamaja juures, ning kuulsin selle ühe nimetuse olevat kobruleht.

⁴ Raamatu eessõnas mainib autor, et ei oska eesti keelt – eestikeelsed nimetused on ta leidnud teiste autorite enne 1830. aastat avaldatud kirjutistest.

⁵ Friedrich Amelung kirjutab, et ka 16. sajandi saksa karjustel esines ühe rahvapärase taimenimetuse all hoopis mitu taime. Uuritavatest taimedest mainitud kannikese *Viola ‘Weilchen’* nimega tähistati hoopis levkoid, kuldlakka ja ööviulit (Amelung 1896: 75).

- ⁶ Johann Gottlieb Fleischeri nimekirjas on harilik katkujuur samuti *Tussilago Petasites* eestikeelne nimetus (Fleischer 1830: 100–101).
- ⁷ Viimane on küll ilmselt tõlkija Mats Tõnissoni poolt juurde kirjutatud osa (vrd Kneipp 1894 ja Sõukand 2007: XX–XX).
- ⁸ Siguri kasvatamisest ja sellest kui võimalikust sissetulekuallikast on kirjalikke andmeid ka ilukirjanduses: Heili Müüripeal kirjeldab oma memuaarides värvikalt Lüganuse kihelkonnas elanud suguvõsa siguri kasvatamist 1920. aastatel, rõhutada sealset kohvifirmade suurkampaaniat ja röstitud siguri kokkuostu (Müüripeal 2002: 78).

Arhiiviallikad

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu, põhiliselt 1927–1944

Kirjandus

Aine või toote ravimina määratlemise tingimused ja kord. Sotsiaalministri 13. aprilli 2005 määrus nr 59 (<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=885965> – 12. jaanuar 2007).

Allen, E. David & Hatfield, Gabrielle 2004. *Medicinal Plants in Folk Tradition: An Ethnobotany of Britain & Ireland*. Portland: Timber Press.

Amelung, Friedrich 1896. Der Herbarius-Codex des Revaler Stadt-Archivus und ein Blick auf die ehstländischen Klostergärten im Mittelalter. Pabst, Eduard (koost & toim). *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands* 5: 1. Reval: Lindfors' Erben, lk 69–78.

Bremness, Lesley 2000. *Herbs*. Dorling Kindersley Handbooks. London: Dorling Kindersley.

EMRK 1792. *Eesti-Ma Rahva Kalender, ehk Täht-Ramat 1793. Aasta peäle, pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist*. Tallinn: A. H. Lindfors.

EMRK 1803: *Eesti-Ma Rahva Kalender, ehk Täht-Ramat 1804 Aasta peäle, pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist*. Tallinn: Minuth.

EMRK 1804: *Eesti-Ma Rahva Kalender, ehk Täht-Ramat 1805 Aasta peäle, pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist*. Tallinn: Minuth.

EMRK 1830. Knüppfer, Arnold Friedrich (toim). *Eesti-Ma Rahva Kalender, ehk Täht-Ramat 1831 Aasta peäle, pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse sündimist*. Tallinn: J. H. Gressel.

ERK 1856 = *Eesti rahva Kalender se 1857 aasta peale pärrast J. Kristusse sündimist: Se Kalender on Öigeussu tunnistusse rahva tarbeks sisseseadetud*. Riia: Müller.

ERKK 1886 = *Eesti-rahva Kasuline Kalender 1887. aasta peale*. Tartu: H. Laakmann.

Essen, M. von 1847. *Öppetus kuidas visi Kolera többe eest ennast hoida*. Rija: [s.n.].

Fleischer, Johann Gottlieb 1830. *Systematisches Verzeichniss der in den Ostsee-Provinzen bis jetzt bekannt gewordenen Phanerogamen, mit Angabe der gebräuchlichsten deutschen, lettischen und ehstnischen Benennungen: Den Freunden der vaterländischen Pflanzenkunde zum Behufe einer künftigen Bearbeitung der Flora der Ostsee-Provinzen zur Begrüfung und Ergänzung vorgelegt.* Mitau.

Gustavson, Heino 1972. *Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a.* Tallinn: Valgus.

Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Östnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter.* Reval: Adolph Simon.

Hagemester, Nicolaus von 1790. *Lühhkene õpetus maarahvale, mis visi nendega peab ümberkäma, kes vees uppunud ja muu villetsusse sisse sanud, ehk äkkitselt surnud, et nemad ello jälle voiksid sada.* Tallinn: Iwerseni in Wermer.

HERBA. *Eesti rahvameditsiini ravimtaimede andmebaas* (<http://www.folklore.ee/herba> –12. jaanuar 2007).

Hupel, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland 2.* Riga: Johann Friedrich Hartknoch (vt ka <http://www.utlib.ee/ekollekt/buecher/Hupel,TopogrNachricht.pdf> – 12. jaanuar 2007).

Hurt, Jakob 1989. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. Hurt, Jakob. *Mida rahvamälestustest pidada: Artiklite kogumik.* Tallinn: Eesti Raamat, lk 45–56.

Issako, Lilian 1973. Meie looduslikke maitsetaimi 3. *Eesti Loodus* 29 (8), lk 478–479.

Jaanus, Johannes 1893. *Rahva tohter: Arstlikud õpetused, kudas inimesed endid haiguste eest võiksid hoida ja tõbesid parandada.* Väandra: Mats Tõnisson.

Jannau, Otto August von 1870. *Maa-rahva kodu-Arst ehk lühikene juhataja, kuidas igaiüks mõistlik inimene oma maeas ja peres, kui keegi haigeks saab, aga arst ep olle saada, võib aidata.* 4., parand tr. Tartu: H. Laakmann.

Kangur, Mart & Kotta, Jonne & Kuk, Toomas & Kull, Tiiu & Lilleleht, Vilju & Luig, Jaan & Ojaveer, Henn & Paaver, Tiit & Vetemaa, Markus 2005. *Invasiivsed võõrliigid Eestis.* Kull, Tiiu (koost). Tallinn: Keskkonnaministeerium (http://www.envir.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=89801/Invasiivsed_voorliigid.pdf – 12. jaanuar 2007).

Kneipp, Sebastian 1894. *Meine Wasserkur.* 49. trükk (<http://www.med-serv.de/medizinbuch-wasserkur-1-1-1.html> – 18. jaanuar 2007).

Kneipp, Sebastian 1895. *Uus tohter: Õpetused, kudas inimesed igasugu haiguseid aurutamistega, vee-vannitustega, peale valamistega, märja-mähitustega j.n.e. kui ka oma korjatud rohtudega arstida võivad.* Väandra: Mats Tõnisson.

Kook, Oskar & Vilbaste, Gustav 1962. *Eesti NSV ravimtaimed.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kukk, Toomas 1999. *Eesti taimestik.* Eesti looduse mitmekesisus. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Kukk, Toomas & Kull, Tiiu (toim) 2005. *Eesti taimede levikuatlas = Atlas of the Estonian Flora.* Tartu: Eesti Maaülikool.

Kull, Kalevi & Kukk, Toomas & Kull, Tiiu 2001. Eesti taimede must raamat räägib bioinvasioonist. *Eesti Loodus* 52 (5), lk 170–173.

Laane, Mati 2006. *Kiri Raivo Kallele* 10. novembrist.

Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1816 *Terwisse Katekismusse Ramat: Se on nisugune ramat, kus sees küssides ja kostes õppetakse, kuidas innimenne woib ja peab omma ihho terwist hoidma ja selle pärrast hoolt kandma = Gesundheits-Catechismus für das ehstnische Landvolk...* Tallinn: [s.n.].

Luke, Katrin 2006. *Kiri Raivo Kallele* 1. novembrist (ka siguri nišituru juures on Katrin Luke info).

Maja tohter: Juhatus, kudas arsti-abi puudusel igasugu haigusi ise võib kergitada ja parandada. 1892. 2. tr. Tallinn: K. Laurmann.

Masing, Otto Wilhelm 1820. *Õppetus kust ja kuidas tunda, kas innimenne töeste surnud, vai mitte, ja mis siis teha, kui temma pitkas minnestusses on, et ta jälle toibuks.* Riga: [s.n.].

Mätlik, Tanel 2001. Trükisõna mõju: ühe rahvuse kujunemine ning väljavaated tulevikule. Tender, Tõnu (toim). *Kloostri internetini: [Eesti Raamatu Aasta lõpukonverentsi ettekanded 5.–6. aprillil 2001 Pärnus]*. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, lk 107–114.

Müüripeal, Heili 2002. *Oi aegu ammuseid: [Toomas Lolli suguvõsa: Romaan]*. Taaratamme talu (Pärnumaa): V. Müüripeal.

Niclasen, Karl Eugen & Aidas, Juhan 1907. *Kodumaa õiskasvud* 2. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis.

Nottbeck, Eugen von (koost) 1892. *Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458)*. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands 3: 3. Revaler Stadtbücher 3. Reval: Verlag von Franz Kluge.

Paju, Aili & Kuhlberg, Lembit & Raal, Ain 1992. *Ravimtaimede oskussõnastik: (ladina-eesti-vene-inglise-saksa keeles)*. Tartu: Tartu Ülikool.

PERK 1879 = Otstavel, Jaan (toim). *Pärnu Eesti-rahva Kalender ehk Täht-raamat 1880 aasta pääle, pärast Jeesuse Kristuse sündimist*. Pärnus: W. Borm.

PKI = Eesti Maaülikooli Põllumajandus- ja Keskkonnainstituudi herbaarkogu.

PRIA = vastus andmepäringule Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Ametist 24. oktoobrist 2006 (vastas statistikabüroo peaspetsialist-analüütik Brit Tafenau).

Sander, Rein 2006. *Kiri Raivo Kallele* 2. novembrist.

Seuberlich, Erich (koost & toim) 1912. *Liv- und Estlands älteste Apotheken: Beiträge zu deren Geschichte*. Riga: [s.n.].

Sõukand, Renata 2007. Kuidas võõras muutub omaks: kaks taime eesti rahvameditsiinis. *Mäetagused: Hüperajakiri* 36, lk 79–104 (vt ka <http://www.folklore.ee/tagused/nr36/soukand.pdf>).

Talve, Ilmar 2004. *Eesti kultuurilugu: Keskaaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa.

Tammeorg, Johannes & Kook, Oskar & Vilbaste, Gustav 1972. *Eesti NSV ravimtaimed*. 2., ümbertööt tr. Tallinn: Valgus; 1973, 3. tr.

Tara, Anu-Kristin 2006. *Soome aed 1900–1960* (http://www.aiaklubi.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=179&Itemid=25 – 7. jaanuar 2007).

Viires, Ants, 1985. Kokaraamatud kultuuriloo kajastajatena. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 158–166.

Viires, Ants, 2000. *Puud ja inimesed*. Tartu: Ilmamaa.

Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused = Nomina vernacula plantarum Estoniae*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 20. Tallinn: ETA Emakeele Selts (<http://www.loodus.ee/vilbaste/> – 7. jaanuar 2006).

Värva, Mall, 2004. *Meie ravimtaimed: Teejuht 310 Eestis kasvava ravimtaime juurde*. Tartu: Elmatar.

Wallner, Rudolf (= Vallner, Rudolf) 1929. *Eesti rahvarohtude sõnastik: Käsiraamat apteekritele ja arstidele*. Tallinn: R. Wallner.

Walther, Justus 1811. *Lühhikenne Öppetus nende abbiiks, kes näitavad surnud olleva, ja ommeti veel ellavad: Eestima Rahvale üllespandud*. Holtz, Otto Reinhold von (tõlk). Tallinn: J. Walter.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg *et al.*: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften *et al.*

Wilde, Peter Ernst 1771. *Arsti raamat nende juhhatamiseks kes tahtvad tõbbed ärra- arvada ning parrandada*. Hupel, August Wilhelm (tõlk). Põltsamaa: W. J. v. Lauw.

Wilde, Peter Ernst. 1976 [1766–1767]. *Lühhike õppetus mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka veiste haigusse ning viggaduste vasto; et se kellel tarvis on, võib moista, kuidas temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haiguse jures...* Hupel, August Wilhelm (tõlk). Faksimiietrükk. Tallinn: Valgus.

Summary

Naturalized medicinal plants from the viewpoint of ethnobotany: the example of butterbur, chicory, elecampane inula, horseradish, soapwort and sweet violet

Raivo Kalle

Key words: history, medicinal plants, cultivated plants, plant names, phytonyms, naturalization, ethnobotany

The paper gives an overview of six plants, naturalized in Estonia: butterbur (*Petasites hybridus*), chicory (*Cichorium intubus*), elecampane inula (*Inula helenium*), horseradish (*Armoracia rusticana*), soapwort (*Saponaria officinalis*) and sweet violet (*Viola odorata*). The approach to their naturalization is based on ethnobotanical rather than biological qualities. The first disseminators of foreign plants were merchants. The earliest cultivators may have also been monasteries, although it is not known what exactly was grown in these gardens. The most important plants cultivated in monasteries were herbs, which were planted in 4–12 beds, vegetables in 9–18 beds, whereas the rest of the garden was reserved for an orchard. The establishing of the first pharmacies in Estonian towns introduced the planting of new species in gardens for sale (the earliest pharmacy, the Tallinn Town Hall Pharmacy, dates back to 1422, with a herb garden founded in 1452). The oldest preserved list of plants growing in pharmacy garden originating from Narva pharmacy from the year 1677 contains already following herbs: chicory, elecampane inula, butterbur and sweet violet. Next to pharmacies, foreign species were also disseminated by grocers and drugstores. A century later, in 1777, the list of tracheophytes found in Estonia and Livonia was compiled; this list has been considered the first written source in the field of botany. In the list all the six plants were noted as natural species. The spread of the plants was speeded by their versatile usage – all these plants were used as medicines; chicory, horseradish and elecampane inula were also vegetable plants; elecampane inula, sweet violet, soapwort and butterbur were popular landscape plants; soapwort was used to clean silk and wool. Various legal acts, which have been applied to the plants, have also influenced their spread. Elecampane inula was listed in the first Estonian dictionary in 1660. Translated literature became an important factor in introducing herbs into broader use. Already the first journal (published in 1766–1767) and the earliest popular medical book (1771) in Estonian describe the use of horseradish, butterbur, elecampane inula and sweet violet. The plants, especially garden horseradish, are repeatedly mentioned in almanacs and books published since. The use of chicory is described only once in 1895, and soapwort once in 1870. The paper describes in more detail the formation of new ethnic names. The plant names were mostly derived from adaptations of German names (e.g. *aland*, *pestilens-wurtzel*, *wiola*, *sigur*, etc.), later from German translations (e.g. *katkujuur* for butterbur) and in some cases, the name

of the local plant was used to mark a similar new plant (e.g. *sinilill*, or hepatica, for sweet violet and *põierohi*, or campion, for soapwort). In conclusion it has to be said that the important factors in distributing those plants were changes in landscape gardening and eating habits as well as the fact that the plants were eventually abandoned from use and thus, lost the most powerful natural enemy – the man.